

יהודים בשלהי המשטר הקומוניסטי במרכז אסיה

הקומוניזם נלחם באמונה באלוהים

בשנת 1920 נכבשה בוכרה על-ידי הקומוניסטים ובעלי הון ו'כלי קודש' הוגלו לסיביר או הוצאו להורג. רעב כבד שרר בכל רחבי ברית המועצות. רבים ברחו אל מעבר לגבול – אט אט נסגרו מוסדות הדת ובשנת 9-1928 לא נותרו תלמודי תורה וישיבות. עד שנת 1930 נסגרו כל בתי הכנסת, למעט שניים שבהם היו רשאים להתפלל רק גברים בגיל העמידה ואילך. 'יהודים-מטעם' הסיתו ודרשו לסגור בתי-כנסת ולהפכם למועדוני המפלגה. אחד מסימניו המובהקים של המשטר הקומוניסטי בברית המועצות הייתה המדיניות האנטי-דתית של השלטון. היהודים נפגעו במיוחד בשל הזיקה בין דת ישראל ללאום היהודי. התפיסה הקומוניסטית שללה את הדת, שהוגדרה כמאמרו של קרל מרקס כ'אופיום להמונים'. המפלגה חרטה על דגלה סיסמאות ששללו את הדת ודגלו באתאיזם. במקביל, המשיכו הקומוניסטים את מדיניות הרוסיפיקציה של האזורים האסייתיים, שהחלה עם הכיבוש הצארי של האזור¹. בקרב המעמד המבוסס של היהודים היה זה תהליך מרצון. יהודים עשירים העדיפו לבנות את בתיהם המפוארים בשכונה הרוסית מחוץ ל'מחלה', תהליך שזירז את ההיטמעות שלהם בחברה הרוסית ובאורח חייה. מהר מאוד השילו מעליהם את הבגד המסורתי והעדיפו את הבגד האירופי. חלה התרופפות דתית, כגון אי הקפדה על כיסוי ראש ואי הקפדה על דיני ישראל מחוץ לבית. בדור השני והשלישי הייתה שכבה ששלטה בשפה הרוסית, תוך הכרה והזדהות עם הספרות והתרבות הרוסית. הילדים והנוער למדו בבית-ספר רוסי, אך חלק מילדי העשירים למדו במקביל בשעות אחר הצהריים גם לימודי קודש, שכללו הוראת הלשון העברית על-ידי מורים שהגיעו במיוחד מירושלים (חכם יהודה קסטל, חכם אהרון ואחרים)².

המשטר הקומוניסטי שם קץ ל'תור הזהב' בחייהם של היהודים הבוכרים בתחומי הרוח והכלכלה והם נאלצו לפתח חיים יהודיים בתוך עולם של מורא ופחד. הכלכלה שהם היו אדוניה נשמטה מידם והפולחן הדתי ולימוד התורה כבר לא

¹ רוסיפיקציה – תהליך שבו השלטון הרוסי רצה להפוך את היהודים ואת יתר המיעוטים הלאומיים לרוסים ע"י לימוד התרבות, השפה הרוסית והזדהות עם הממשל. ראה: Oliver Roy, *The New Central Asia – The Creation of Nations*, I.B. Tauris, London-New York 2000, p. 222 ראה בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 34, 35, 37.

² נתן דוידוף מספר בזיכרונותיו על לימודיו ב'גימנסיה' ובמקביל כאשר מלאו לו שלוש-עשרה שנים (1893) גמר קורס שחיטה. פעמיים בשבוע בשעות הערב למד סוגיות בתלמוד אצל חכם רחמים. ספקנותו עוררה אצלו קושיות ותמיהות, שהביאו לסילוקו מלימודי קודש. בגיל 14 נכנס לח"י מסחר בהם עשה חיל (בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 55-56).

היו גלויים כמקודם, אלא הצטמצמו וירדו למחתרת. הדת היהודית הלאומית הייתה לדת משפחתית המושתתת על המסורת.³

תקופת הזוהר

ר' יוסף מערבי-ממאן בן משה, השד"ר מצפת [טטואן תק"א (1741) – בוכרה, תקפ"ג (1823)], שהשתקע בבוכרה והקים בה משפחה, הותיר אחריו תקופת זוהר בכל הקשור לחיים יהודיים. תלמידיו-יורשיו, שהמשיכו בדרכו היו מולא פנחס הכהן ("הגדול"), בן חכם ר' יצחק הכהן מבגדאד [בוכרה תקמ"ח-1788 – תרי"ח-1858] ומולא פנחס הקטן (מולא נייאז). לאחר פטירתו של ר' פנחס ("הגדול") הוכתר בנו ר' יצחק חיים [בוכרה, תר"ח-1848 – תרנ"ו-1896]. אחרון הרבנים בזמן הכיבוש הסובייטי (1920) היה ר' חזקיה הכהן רבין [בוכרה, תרל"ב-1872 – ירושלים תש"ה (1945)], נכדו של ר' פנחס הגדול, שכיהן בקודש עד לבריחתו לארץ בשנת 1930. הם עמדו בראש בית דין לגיטין ולהתרת עגונות, ובישיבה שעמדו בראשה הכשירו דורות של רבנים ומורי הלכה, מוהלים ושוחטים.⁴

בעקבות הכיבוש הצארי של מרכז אסיה נדדו יהודים מן המרכז הגדול בבוכרה אל כל ערי מרכז אסיה [טורקסטן] והתבססו בחיי מסחר ומלאכה, שלחלקם הביאה עושר רב.⁵ בכל מקומות יישובם הקימו בתי-כנסת, מקוואות ובתי עלמין ושמרו בדקדקנות על כל דפוסי הדת ומנהגי הקהילה כמקובל בעיר ואם בוכרה. מן המרכז הרוחני בבוכרה נשלחו מורי הוראה, חזנים, מוהלים ושוחטים לכל הקהילות שעמדו תחת מרותם.

המהפכה הבולשוויקית פעלה ביתר שאת. היהודים חסרו מסגרות ארגוניות, למעט בתי כנסת בודדים, שעדיין נותרו פעילים חלקית, שבהם עוד נלמד בחשאי

³ בשנת 1992 יצאתי לאזור בשליחות לשכת הקשר-נתיב כנספח תרבות למדינות מרכז אסיה, אך היקף התפקיד הגלוי והסמוי התרחב גם להצלת יהודים מערי מצוקה והעלאתם לארץ. בשנים 1992-1994 תיעדתי מצב נתון של היהודים הבוכרים, שיצאו זה עתה משעבוד לגאולה. רשמתי מראי עיניים ומשמע אוזניים ומקצת מאירועי הזמן בספרי 'אוק-יול – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה', הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב 1996, 204 עמ' + תצלומים. התעודות והתצלומים שלא צוינו אחרת הם מאוסף בן-ציון יהושע.

⁴ בצד היהודים הבוכרים חיו במרכז אסיה הסובייטית גם לא מעט יהודים אשכנזים שהיגרו לכאן עוד בתקופה הצארית. במפקד שנעשה בשנת 1939 (לפני גלי ההגירה של העקורים) נמנו באוזבקיסטן 50,800 יהודים, ורק 21,000 מהם היו יהודים בוכרים. כל היתר היו אשכנזים שהגיעו למרכז אסיה בתקופה הצארית בעיקר. ב-1959 נמצאו באוזבקיסטן קרוב ל-100,000 יהודים, שרובם היו אשכנזים. בשנת 1989 נמצאו במרכז אסיה כולה 36,568 יהודים בוכרים. לפי הערכות אחרות חיו במרחב האמור 40-45 אלף בוכרים ועוד כ-60,000 אשכנזים. מאז רובם עלו לארץ או היגרו למדינות אחרות, בעיקר ארצות הברית. כיום נותרו באזור אלפים לא רבים.

⁵ ראה בן-דוד-יזמים כלכליים; בן-דוד- יהודי בוכרה בתאשכנת.

חינוך דתי תוך חירוף נפש. כוהני הדת של כל הדתות הוגלו לגולאגים או הומתו בשדה הריגה מחוץ לערים.⁶ מסגדים, כנסיות ובתי-כנסת נסגרו או נהרסו. תשמישי קדושה וספרי קודש הוחרמו והועברו למרתפי הקג"ב. הכתב הערבי והכתב העברי הוסבו תחילה לכתב לטיני בימיו של לנין (1928-1932) ובימיו של סטלין (1932) הוסב הכתב מלטינית לקירילית.⁷ כל זאת כדי לנתק מוסלמים ויהודים מכתבי הקודש שלהם ולקרבתם לתרבות הרוסית ושפתה. בפרעות נהרסו בתי-כנסת רבים ובמעט בתי-כנסת שנותרו הצטמצמו מנינם של המתפללים, כי רבים היו טרודים בבקשת מזון לבני משפחותיהם ולהצלתם מרעב לבד מן החשש שייעצרו. בשנת 1929 חל מפנה במדיניות הסובייטית כלפי הדת בכלל וכלפי היהדות בפרט. במקום תעמולה והסברה אנטי דתית נמסר הטיפול בענייני דת לשירותי הביטחון. בתי כנסת נסגרו בצווים מינהליים, רבנים נעצרו והוגלו לשנים ארוכות למחנות ריכוז שם רבים מהם מצאו את מותם.

השלטונות נהגו ביתר זהירות במרכז אסיה מאשר בחלק האירופי של ברית מועצות. רוב בתי הכנסת נסגרו כבר במחצית השנייה של שנות ה-20 ובראשית שנות ה-30. פרופ' מנשה הראל מביא מפי פרופ' מיכאל זנ"ד, כי שנות הטיהור בסוף שנות ה-30, הכו מכה קשה את התרבות היהודית הבוכרית. נאסרו אז אינטלקטואלים רבים. בתוכם הבלשן ועסקן התרבות אהרונוף, הסופר פינחס אברהמוף, המשורר מוחיב (מרדכי בצ'אייב) ורבים אחרים. חלקם מצאו את מותם במחנות ריכוז, וחלקם חזרו משם לשדה ריק. שנת 1940 הייתה עת סיום הכתיבה היהודית-בוכרית ומאז ראו רק ספרים בעלי אופי סובייטי סטליניסטי.⁸ בימי המלחמה נפסקו הרדיפות לפרק זמן קצר עד תום המלחמה,

⁶ גולאג (ברוסית: ГУЛАГ, ראשי תיבות של Главное Управление Исправительно-— "גולאבנ'יה אופרבל'נייה איספ'רבית'לנו-טרוד'ביך לג'יי", ובתרגום לעברית: "הנהלה הראשית של מחנות עבודה לתיקון"). היה זה ענף של שירותי ביטחון הפנים של ברית המועצות, אשר עסק בהפעלת מערכת עונשין באמצעות מחנות עבודת כפייה. מחנות אלו יועדו לפושעים מכל הסוגים, אך בפועל נודעה מערכת הגולאגים בעיקר כאמצעי של דיכוי יריבים פוליטיים ומתנגדי המשטר הסובייטי. בטשקנט הוקם לא מכבר אתר הנצחה של 'חללי סטלין' לא הרחק ממגדל הטלוויזיה. אתר מושקע ומעוצב להפליא על גדת ה'אנק'ור' ולצידו מוזיאון עם שמותיהם של החללים. האתר עמד בשעתו מחוץ לעיר, לשם הובאו ה'נאשמים' ונורו למוות במסגרת ה'טיהורים'.

⁷ ראה יהושע-אוק-יול, עמ' 96.

⁸ ראה זנ"ד-יהודי בוכארה, עמ' 41-46; הראל-נחלת יעקב, עמ' 164. "בין עולי בוכארה היו חכמי לב ויודעי תורה... מהם שמו לב לאסוף ספרים וכתבי-יד ויסדו ספריות תורניות. ספרייתו של ר' שלמה מוסאיוף מכילה מאות כתבי-יד ואלפי ספרים, ביניהם אינקונאבולים [ספרים שהודפסו עם המצאת הדפוס, עד שנת 1500]. בשבעים שנה עד שנת תרצ"ט [1939] הדפיסו כ-170 ספר. רוב הספרים היו כמובן ספרי דת: תפילה ומנהגים, קבלה ותיקונים, מדרשים ופירושים. ביחוד חשובים הפירושים והמדרשים לכתבי הקודש בשפתם המדוברת ("תפסירים"). הם נכתבו בלשון פיוטית, בסגנון משוררי פרס, והאוצרים דרשות ממכמי האגדה התלמודית והמדרשים (שאהין תורה, הוצאת שמעון חכם, ועוד). נתפרסמו גם דברי ספרות יפה ממשוררי פרס, ותרגומים מעברית (כגון אהבת ציון לא. מאפו ועוד). כמו כן נדפסו ספרים שימושיים, כגון מלונים עבריים-פרסיים, להקל על מדברי פרסית רכישת העברית" (ראה בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 164).

אך הרדיפות התגברו ביתר שאת בשנות ה-40. רק בית-כנסת אחד הותר לו לפעול בקהילות הגדולות ובמרכזים הקטנים קוימו מניינים רק בדירות פרטיות. אף על פי כן הרוב המכריע של בני העדה הבוכרית ללא הבדל מעמד והשכלה ראו בדת מסורת משפחתית העוברת מדור לדור כאירועים במחזור השנה – שבת וחגי ישראל; ומחזור חיי אדם – ברית מילה, חופה ומנהגי קבורה. אולם רק קשישים ופשוטי-עם שמרו כשרות ושבת וביקרו בבית כנסת בשבת וחג, שמרו על חוקת הפסח, הקימו סוכות [לעתים מתחת קורת גג] וצמו בימי צום⁹.

הפיקוח הממשלתי מנע מהקואופרטיבים לשבות בשבת. יהודים שנזקקו לשירותים דתיים, כגון קידושין, בשר כשר, מצות וכיו"ב נמנעו מכך מחשש שיענשו. עם זאת יהודים לא מעטים מצאו דרכים להימנע מעבודות בשבת וחג. היו יהודים שהתנזרו מאכילת בשר. בשנות ה-30 הדת מילאה תפקיד שולי בחיי היהודים. למרות האמור יהודים החלו לאלתר בתחומי דת שונים. יהודי בוכרה שהיו אמונים על כתובות מפוארות העשויות עור צבי החלו להעתיק כתובות על דפי מחברת, הוקמו סוכות בחצרות בתי-כנסת מתחת לקורת גג מחשש למראית עין.

בשנות המלחמה (1939-1945) התירו השלטונות את הרצועה ובכמה ערים התחדשה פעילותם של בתי כנסת, אולם אלה פעלו תחת פיקוח חמור של השלטונות. הרבנים, שהיו למודי ניסיון מתקופת מחנות הריכוז והדיכוי, לא ניסו לחרוג מן המסגרת המצומצמת שאפשרה להם החוקה הסובייטית. משקלו של בית הכנסת בימי המלחמה לא היה רב. ביקרו בו מעטים, בעיקר קשישים¹⁰. בסוף שנות ה-50 של המאה ה-20 גברה בברית המועצות המתקפה נגד היהדות – כדת, כתרבות וכחטיבה היסטורית. בספרות ובעיתונות הובלט האופי הבלתי-מוסרי של הדת היהודית הסוגדת לאל הממון.

'יהודים מטעם' - כפל התנהגות

117-118). הרב חזקיה הכהן רבין הותיר אחריו בספרייתו מאות ספרים של חכמים ספרדים ואשכנזים, שכללו ספרים בתחומי הפרשנות המקראית (לרבות תפסיר בפרסית יהודית), ספרי הלכה, קבלה, מדרשים, אורח חיים, הרמב"ם, שו"ת, מוסר, מעשיות, משלים, קונקורדנציה. במיוחד רבים הספרים בענייני גיטין ושחיטה. ספרייתו מעידה על עולמו הרוחני (רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' של-שנ).

⁹ ראה: מיכאל זנ"ד, 'בוכרה', צור-התפוצה, עמ' 151-152. גם לאחר המהפך בברית המועצות בשנת 1991 עדיין הגיעו לבית-הכנסת רק בני 40 שנה ומעלה. אפילו בנו של הרב עמנואל שמענוב, בוכרי איש חב"ד ורב הקהילה בסמרקנד בשנות ה-90 הראשונות של המאה ה-20, הלך ביום שבת לבית הספר הממלכתי ולא הגיע לבית הכנסת. לזכותו של הרב הצעיר הזה יאמר, שלמרות קשריו עם חב"ד לא אפשר לשליחיו לשנות מנוסח התפילה ומהמסורות הבוכריות מדורי דורות.

¹⁰ ראה: מר'דכי אלטשולר 'מן המהפכה עד לגמר מלחמת העולם השנייה', צור-התפוצה, עמ' 46-45

לאורך ימי המשטר הקומוניסטי פעלו לא מעט יהודים מטעם המפלגה או מטעם הקג"ב וה'ביסקציה'¹¹. יהודים הסגירו יהודים, שכל עוונם היה יחסם החיובי לדת. הציבור הכיר את המלשינים ונזהר מפניהם. בשנת תרפ"ז (1927) הלשינו יהודים לקג"ב כי בקירות בית הכנסת של הרב הראשי הרב חזקיה הכהן רבין בבוכרה החביאו היהודים מטילי זהב רבים. ניסיונותיו של הרב לבטל את הגזירה לא צלחו. יהודי בוכרה הגיעו בהמוניהם וזעקו זעקות מרות למראה מקדש מעט הנחרב לנגד עיניהם. בקירות לא נמצא זהב אלא רק שרידי ספרי תורה גנוזים, שהועברו ללנינגרד. ביום שבת לאחר קריאת התורה קם הרב ודרש: 'אני יודע מיהו המלשין שבעטיו נהרסו כמה מקירות בית הכנסת...כשם שזמם המלשין לעשות ונחרב בית הכנסת, כך יעשו לו מן השמים, כי מידה נגד מידה לא בטלה'. בתוך חודש ימים העלילו על אותו מלשין, הוא נאסר והוצא להורג¹².

פעילותם של הפרובוקטורים והמלשינים מטעם הקג"ב והמפלגה הקומוניסטית לא פסקה מייד עם עצמאותן של חבר המדינות (1991). במידה מסוימת עולמם של אלה ושל אידיאלוגים מרקסיסטיים, פוליטרוקים או עיתונאים-מטעם נחרב. חלף זמן עד שהם הצליחו ליישר קו עם העולם החדש ולשנות את עורם. נפגשתי או נתקלתי עם לא אחד מהם. כשליח של מדינת ישראל נאמתי בפני הקהילות היהודיות במרכז אסיה (1992-1994) בענייני עלייה וקליטה. לא הייתה הרצאה שבה לא קם פרובוקטור ותקף בקולי קולות את מדינת ישראל ואת שליחיו. הם גם ניסו להכשיל את הנציג הישראלי בשאלות כגון: "מה אתה מציע לנו לעשות בדולרים שלנו?" הדברים היו למורת רוחו של הציבור, אך לא תמיד העזו להשתיק את הדובר הבוטה. דוגמה אופיינית לכך הייתה כפל התנהגותו של ראש הקהילה בבוכרה, שנשא תפקיד ממלכתי בכיר – המבקר הראשי של כל מחוז בוכרה ובמקביל גם היה ראש הקהילה בברכת השלטונות. לרשותו עמדה מכונית שרד ונהג אישי. הוא נחשב לאיש אמיד ובעל מעמד. במגמה לרצות את אדוניו זימן אותי לפגישה במשרדו הממשלתי ולא במשרדי הקהילה. לפי בקשתו, הגעתי לחדרו המרווח ושם מצאתי לצידי כמה מפקידי המשרד הבכירים, שהיו עדים לשיחתו (בתג'יקית) עם נציג ממלכתי של מדינת ישראל.

¹¹ היבסקציה (ברוסית: ЕвСекция, קיצור של Еврейская секция) הייתה המחלקה היהודית של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שהוקמה כמתחרה למפלגות הציוניות ולבונד, במטרה לדכא את היהדות ו"הלאומניות הבורגנית" ולהחליף את התרבות היהודית המסורתית ב"תרבות פרולטרית" ובמטרה לכפות את רעיונות הדיקטטורה של הפרולטריון על מעמד הפועלים היהודי. יעד חשוב של היבסקציה היה להוריד את חשיבות העולם היהודי לטובת השלטון הקומוניסטי. הוועידה הראשונה של היבסקציה נערכה באוקטובר 1918.

¹² רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' קג-קנד.

בדבריו הוא שיבח את השלטונות האוזבקים על תמיכתם ועזרתם ליהודים בזמן המלחמה העולמית ולאחריה. הוא דיבר בסיסמאות והעלה על נס את "אדמת בוכרה הקדושה והאצילה". הוא מתח ביקורת על מדינת ישראל שמעלה יהודים לישראל ומבקשת לנתק אותם מן האדמה שעליה הם חיים אלפי שנים ונוהגת בהם אפליה. עמיתיו המוסלמים נראו מרוצים. אחר הצהריים הגעתי לבית-הכנסת, שהיה מלא מפה לפה. נכח שם גם ראש הקהילה שאיתו נפגשתי באותו בוקר במשרדו. ראש הקהילה קידם את פניי בבית הכנסת בברכת 'ברוך הבא'. הקהל הקיף אותי, תהה על קנקני ונשאלתי שאלות בענייני עלייה וקליטה. מישהו לחש באוזניי כי בפניה יושב סוכן של הק"ב שהגיע לבית הכנסת פעמים אחדות מאז הבוקר ושאל מתי אני אמור להגיע לבית הכנסת. לפי בקשת הקהל עברתי לפני התיבה לתפילת מנחה. בתום התפילה הזמין אותי ראש הקהילה לשבת לצידו ליד ארון הקודש הפונה מערבה לארץ ישראל. משניתנה לי רשות הדיבור סיפרתי על מדינת ישראל, תקוותיה ובעיותיה והשבתי לשאלות הקהל שהתייחסו לגבי גורלם של בית העלמין, בית הכנסת, ספרי התורה והרכוש הפרטי. ראש הקהילה שב ומתח ביקורת על דבריי בגין העלייה והקליטה במדינת ישראל. הוא הטיח קבל עם: "מדינת ישראל אינה נוהגת כבוד בעולים הבוכרים ומצבם בארץ קשה. מקומם של היהודים הוא כאן בבוכרה האצילה והקדושה". בליבי פנימה הרהרתי כיצד קיבלו ראשי הקהל מאה שנים קודם את פניו של שליח מעיר הקודש ירושלים. הם עצמם עלו לירושלים והקימו את רחובות הבוכרים. בתום דבריי, המונים הקיפו אותי וביקשו 'כרטיס ביקור'. היו שלחשו לאוזניי להתעלם מדבריו של ראש הקהילה. הם ציינו, כי הם אוהבים את ישראל וכי בקרוב יעלו ויבנו בה את ביתם. ראש הקהילה קיפל את הכיפה שלראשו כסימן לכך שהביקור בבית הכנסת הסתיים. הוא התלווה אליי לטיול ערב בסמטאות ה'מחלה'. נהגו האישי המוסלמי השתרך מאחורינו עם המכונית. לפתע, התבונן ראש הקהילה מסביבו ומשלא הבחין באיש הוא הניח את כף ידו על כתפי וביקש סליחה אם פגע בי או במדינת ישראל. לדבריו, בבית הכנסת יושבים שליחי הק"ב ולכן דיבר כפי שדיבר. להפתעתי, הוסיף כי בניו מתגוררים בבאר שבע והם מאושרים. הוא הסביר כי איננו רוצה לנטוש את הקהילה ולעלות ארצה בשלב זה אלא בעוד שנה-שנתיים. כאשר לא ייוותרו יהודים רבים בבוכרה יעלה גם הוא לישראל.

בחורף 1993 נאמתי בבית הכנסת בנמנגן בעמק פרגנה. כמאה גברים וקומץ נשים באו במזג אוויר סוער מכל רחבי עמק פרגנה. הם ביקשו ממני שלא אשאיר אותם ללא מצות לחג הפסח ושאדאג למורים לעברית לקראת עלייתם ארצה. הם דאגו לגורל בית העלמין לאחר עלייתם.

לפי בקשת הציבור, עברתי לפני התיבה לתפילת מנחה שלאחריה נאמתי בפניהם ועניתי על שאלותיהם הרבות בנושא עלייה וקליטה במדינת ישראל. גם כאן, נציג 'מטעם' פרץ בקריאות בגנותה של מדינת ישראל. הקהל קם להשתיקו

וזקן אחד ונשוא פנים יצא להגנת מדינת ישראל, זעק ואמר בעברית ארכאית שלמד בילדותו, במבטא בוכרי: 'כל האומר מילה רעה בגנותה של ארץ-ישראל, ייסורים קשים יבואו עליו'. המלעז השתתק.

משתמו השאלות הכריזו על 'שיבה' והוזמנתי לקרוא ב'זוהר' ולומר דרשה לעילוי נשמת הנפטר שאותו לא הכרתי. סיימתי בתפילת ערבית. הקלאנתר גרישה קקזנוב אירח אותי בביתו בכבוד מלכים כמנהג היהודים הבוכרים. הוא מהנדס אמיד. בחצר ביתו ('חוליו') המרווח היו ארבע מכוניות אחת לכל אחד מבני ביתו. החצר רחבת ידיים וסביבה מגורים גם לדור השני והשלישי. בחצר עצי פרי שונים ורפת. פעם היו כאן גם עזים וכבשים. ליד החלון הבחנתי בעץ אשוח מקושט והבעתי את פליאתי. גרישה קקזנוב הסביר כי בביתו מבדילים בין יופיו של עץ האשוח לבין החג הנוצרי. בלחש הסביר שזה גם רצון אשתו וכלתו הפרבוסלביות. הוא ציין שאשתו וכלתו נוהגות בקפידה רבה בענייני יהדות: הן מכשירות בשר ומדליקות נרות מדי ערב שבת. סיפורו של ראש הקהילה מסביר את מצבם של היהודים ערב עלייתם ארצה או הגירתם לארה"ב¹³.

נעילת בתי-כנסת ודיכוי חיי הדת

הדלדול הכלכלי של האוכלוסייה היהודית פגע גם בשרידי 'כלי הקודש' – רבנים וחזנים – כי לא היה ביכולתם של היהודים לתרום לבתי-הכנסת או לשלם שכר ל"מלמדים". בעקבות השליטה הקומוניסטית במקום, בעיקר בשנות ה-30, נסגרו בסמרקנד חמישה-עשר מבתי-הכנסת שהיו בה. בבוכרה, שבה היו שנים-עשר בתי-כנסת, נותר בית-כנסת אחד על כמה אולמותיו. בן-צבי מביא עדות מפיהם של עולים שעלו מטשקנט בשנת 1933. הם סיפרו כי בטשקנט היו שלושה בתי-כנסת: אחד בעיר העתיקה, אחד באוקצ'י¹⁴ ואחד בפאן-בזאר. בשנים 1925-6 החרמה ה'יבסקציה' את בית הכנסת הגדול של האשכנזים, ונשאר רק

¹³ שיעור הנישואים המעורבים בקרב הבוכרים היה אפס אחוזים בשנת 1926 ובשנת 1962 הגיע ל-7.7%. לעומת זאת, בקרב האשכנזים ההתבוללות הייתה רבה יותר – ב-1926 הגיע שיעור ההתבוללות ל-19.2% וב-1962 הגיעה ל-33.7% – שיעור דומה לרמת ההתבוללות בקרב שאר יהודי ברית המועצות לשעבר. במפקד 1959 הצהירו 19,300 יהודים בוכרים, כי הניב הטג'יקי-יהודי הוא שפת אמם, כלומר שני-שלישים שמרו עדיין על ייחודם. באותו זמן רק 20% – בעיקר זקנים – בשאר חלקי ברית המועצות ציינו כי שפת אמם היא יידיש. ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 21-22. ראה מדריך האוכלוסייה היהודית ברחבי חמ"ע (ברית המועצות לשעבר), הסוכנות היהודית, מאי 1994, ירושלים וכן גור-גורביץ-אחרי גורבצ'וב.

¹⁴ ראה בן-דוד-יזמים כלכליים, עמ' 31-36. השכונה נבנתה על-ידי משפחות דוידוף ואברהמוב ובשיאה גרו בה למעלה מ-500 יהודים. בית הכנסת נוסד בשנת 1890. לצד בית הכנסת היו משחטה, מקווה, מאפיה ותלמוד תורה. במקום היה בית הקדש שבו גרו שבע-עשרה משפחות עניות. אחרי המהפכה נטשו אותה רוב תושביה היהודים. בית הכנסת הוחרם על-ידי הקומוניסטים והפך לבית דפוס ומערכת של עיתון יהודי קומוניסטי 'בייראקי' מיחנת'. אחר-כך שימש בית מלאכה לייצור מאזניים. בשנת 1966 נהרס בית הכנסת ברעידת האדמה שפקדה את טשקנט.

בית-כנסת גדול אחד של הבוכרים בפיאן בזאר, ולשם עברו להתפלל גם האשכנזים. לאחר 3-4 שנים החרמה ה'בסקציה' גם את בית הכנסת הבוכרי באוקצ'י. משהתלוננו הבוכרים על כך,

הובהר להם כי היוזמה להחרמה באה לפי בקשתם של קומוניסטים מבני העדה הבוכרית. באתר בית-הכנסת הוקם בית דפוס. בבית הכנסת בשכונת אוקצ'י היה גם מקווה טהרה, שהוחרם אף הוא, והנשים נאלצו להרחיק עד לפיאן בזאר¹⁵. הקג"ב גם החרים עשרות ספרי תורה ולאחר הפרסטריוקה הוחזרו חלק מהם¹⁶.

עם הנהגת ה-HCP-נא"פ¹⁷ (1924-1926) חל שיפור זמני במצבם הכלכלי של היהודים והתרחבה גם הפעילות הדתית, אך דווקא באותן שנים (1921-1923) פתח השלטון במסע לדיכוי חיי הדת. חלק פעיל נטלה בו ה'בסקציה', שראתה בחיסול הדת אמצעי להשלטת הדיקטטורה הפרולטרית בציבור היהודי. המסע התעמולתי כוון במיוחד נגד מנוחת השבת, נגד מועדי ישראל, נגד ה'חדר' והשיבה ובית הכנסת, אך הצלחת המסע לא הייתה מלאה. במקומות יישוב קטנים ונידחים הוסיפו יהודים להימנע מעבודה במועדי ישראל. רק בתי הכנסת הגדולים הוחרמו בעוד שבתי הכנסת הקטנים וה'מנינים' הוסיפו להתקיים ומשכו מתפללים. הישיבות הוסיפו לפעול כמקודם ורק 'חדרים' רבים נסגרו לתקופת מה. כבר בשנת 1924 חלה הרפיה במאבק האנטי-דתי. קואופרטיבים של בעלי מלאכה יהודים לא עבדו בשבת ובעיירות היה יום השבת יום המנוחה.

היהדות הוצגה כלאומנות המציגה עצמה כ'עם נבחר'. הודגש הקשר בין היהדות למדינת ישראל 'הציונית-אימפריאליסטית'. בעקבות המסע נסגרו בתי כנסת רבים בשל היותם מוקדי התקהלות. שני טקסים יהודיים הותקפו במיוחד בשל משמעותם הלאומית המובהקת – ברית מילה וחג הפסח¹⁸.

בכל שנות השליטה הקומוניסטית חיו יהודים באשח'באד בירת טורקמניסטן תחת זהות רוסית ולא קיימו בגלוי חיים יהודיים, ונמנע מהם להקים בית כנסת. אפילו בשנת 1992 היה ניסיון להתכנס לתפילה בבית פרטי אולם אנשי הקג"ב

¹⁵ בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 115-116.

¹⁶ בזמן ביקורי הראשון בבוכרה בשנת 1992, זמן קצר לאחר עצמאותן של חבר המדינות, נותרו בקהילה 33 ספרי תורה והיו מספיק מנינים לתפילה, אך המתפללים התפללו מתוך סידורים הכתובים באותיות קיריליות מבלי שרוב המתפללים הבינו את תוכן התפילה.

¹⁷ HCP – Новая экономическая политика (נא"פ) - התוכנית הכלכלית החדשה, שהתירה פתיחת עסקי מסחר ומלאכה פרטיים. הפסקת הנא"פ הייתה האות להשתלטות על רכושם של היהודים, שהיה כבר גלוי לכול. בעקבותיו מתחילה בריחה של יהודים בוכרים מעבר לגבול האפגאני והאיראני בניסיון לעלות לארץ. בעקבות הנא"פ רכוש יהודי רב הוחרם ובתים מפוארים הפכו למשרדים או למתקנים ממלכתיים. ארמונות בבעלות יהודית ניתנו לנוער המפלגה הקומוניסטית – ה'פיונירים' וה'קומוסומול'. כאלפיים יהודים מבוכרה, טשקנט וסמרקנד וערי טורקיסטן האחרות גנבו את הגבול לאפגניסטן ולאיראן. ראה: זנ"ד-בוכרה, עמ' 151-152; יהושע-אוק-יול, עמ' 121; יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 184-188; מישאל-אפגניסטן, עמ' 118-68.

¹⁸ ראה: יעקב רואי, 'מגמר מלחמת-העולם השנייה עד להתעוררות היהודית', צור-התפוצה, עמ' 79-78.

פיזרו את ההתכנסות. בשל הסתרת מוצאם אין לדעת מה מניינם המדויק של היהודים. מניחים שחיו כאן כאלף נפש. אחת לחודש הגיע מסמרקנד שוחט ולעתים הגיע לכאן גם מוהל ומל כמה ילדים.

כ-8,000 יהודים מצאו מקלט בקזחסטן. כ-2,000 מיהודי קזחסטן היו בוכרים ויהודים הרריים מן הקווקז. בתי-כנסת פעלו באלמא-אטי ובערים אסטנה ופאבלדור. בקזחסטן פועלים כיום כ-20 אירגונים יהודיים, ביניהם: חב"ד-לובביץ, 'אור אבנר', 'מצווה', הג'וינט, הסוכנות היהודית והקונגרס הכל-קזחי ועוד. כ-700 תלמידים לומדים ב-14 מוסדות חינוך יהודיים.

למרות יחס זה של השלטונות וההלשנות הבלתי פוסקות, בית הכנסת היה מרכז החיים היהודיים. בחגים הגיעו רבים והזדהו לא רק דתית אלא גם לאומית. היחס לדת היה יותר משפחתי מאשר לאומי או אוניברסאלי.

החינוך היהודי והוראת הלשון העברית

בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 התקדמו יהודי בוכרה מבחינה חומרית. המסחר והתעשייה התפתחו. רבים צברו הון¹⁹, אולם מבחינה רוחנית לא חלה התקדמות ניכרת. רוב הילדים התחנכו ב'ח'אמלא' (החדר הבוכרי) בהם הורו מלמדים בוכרים. רק מעט בנות זכו לחינוך מסוג זה. לימים נוסדו מעט 'חדרים' מתוקנים שבהם לימדו מלמדים מארץ ישראל, שהוזמנו במיוחד לשם כך²⁰. תרומתם של המלמדים להקניית הלשון העברית הייתה רבה. בתקופה הראשונה לאחר המהפכה נמשך תהליך הוראת העברית. נפתחו בתי ספר לילידי טורקסטן שבהם העברית שימשה שפת הוראה. בלחץ ה'בסקציה' הומרה בשנת 1921 הלשון

העברית בטג'יקית. תחילה כתבו וקראו באותיות עבריות ואחר-כך באותיות לטיניות וזמן קצר לאחר מכן באותיות קיריליות. המגמה הייתה ברורה – ניתוק עמי מרכז אסיה מן המורשת הדתית שלהם²¹.

¹⁹ ראה בן-דוד-זמרים כלכליים; בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 105.

²⁰ בשכונת אוקצ'י בטשקנט היה חדר לילדי עניים וחדר לילדי עשירים, שרמתם הייתה שונה. ב'חדר' לעשירים לימדו מורים – שליחים מירושלים: חכם בכור, חכם יעקוב וחכם יהודה קאשטיל (קסטל). בני עניים למדו אצל ה'דומלו' הבוכרי בשפה התאג'יקית-יהודית לפי הנוסח הישן. משפחות עשירות לימדו את ילדיהם בחדר מתוקן שבו למדו גם רוסית וחשבון. בודדים למדו בבתי-ספר תיכוניים ועל-תיכוניים רוסיים. ראה לעיל הערה 5. בשנת 1898 הזמין הסוחר חזקיה יששכרוב את הרב שלמה טאג'יר [ירושלים 1866 – דמשק 1932] כדי ללמד את ילדיו עברית ולימודי קודש. טאג'יר לימד את ילדי העשירים. עד מהרה נתמנה כרבה של טשקנט. תרומתו להפצת הלשון העברית הייתה רבה. כך גם פעילותו למניעת גירושם של יהודים שהיגרו מבוכרה לטורקסטן. פעילותו הביאה להלשנות ולדרישה לגירושם. עם פרוץ מלחמת העולם גורש מטורקסטן ונתמנה כרבה של ביירות ולאחר מכן של דמשק, שם נפטר בשנת 1933. ראה קגנוביץ-טאג'יר.

²¹ בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 105-106.

השלטונות הטיפו לנוער לאמץ את האידאליים הקומוניסטיים וכפו עליהם לימודים במוסדות ממשלתיים שפעלו גם בשבת. בשנת 1933, כשמונה שנים לפני גלי העקורים ממזרח אירופה, היו בטשקנט כ-6,000 בוכרים ו-4,000 אשכנזים. האיגוד הארצי 'תרבות', שפעל בסמרקנד, בוכרה ובעמק פרגנה, היה לו סניף גם בטשקנט שייסד בית-ספר טכני ובו למדו כ-200-300 ילדים בוכרים. הלימודים התנהלו בעברית בין השנים 1921-1926. עד 1926 האוכל שהוגש לתלמידים היה כשר ולא התקיימו לימודים ביום השבת. בשנת 1926 הלשינו קומוניסטים בוכרים בפני השלטונות ואז באה פקודה להנהיג לימודים גם ביום שבת והחופשה השבועית נקבעה ליום שישי, יום השבתון המוסלמי. המנגנון הפדגוגי והמינהלי של המוסד הוחלף ושפת הלימודים הוחלפה מעברית לטג'יקית²².

במקביל ללימודיהם בבית-הספר הכללי למדו ילדי היהודים גם לימודי קודש באמצעות חסידי חב"ד, לימודים שאסרו השלטונות²³. לאורך כל שנות המשטר הקומוניסטי למדו ילדי היהודים במוסדות החינוך הכלליים מגיל 7 עד גיל 19 ובסך הכול 11 שנות לימוד לפני שיכלו ללמוד באינסטיטוט מקצועות אקדמאים. בבוכרה ובסמרקנד בתי הספר הסמוכים ל'מחלה' נוהלו לעתים קרובות על-ידי מנהלים פדגוגים יהודים וגם חלק ניכר מן המורים היו יהודים. בסמרקנד למד נוער יהודי בבית ספר הסמוך לבאזאר הגדול. חברם לספסל הלימודים היה לא אחר מאשר אסלאם קרימוב, לימים נשיא המדינה. בשנת 1992 למדו בסמרקנד כל הילדים היהודים בבתי ספר כלליים ואחר הצהריים למדו כ-250 ילדים וילדות בני 9-15 בבית הספר היהודי ב'מחלה'. תוכנית הלימודים כללה: תפילה, חומש, דינים וזמרה (שירי מולדת)²⁴.

חופה וקידושין

כל הנישואים האזרחיים נערכו במשרדי ה'זגס' – המשרד הממשלתי לרישום נישואין וגירושין או שהקומיסר (או הקומיסרית) לענייני נישואין לקח חלק בטקס האזרחי ונתן שם את חתימתו. תמורת תשלום אגרה נמוכה בוצעו בתהליך מזורז הנישואין והגירושין. היהודים הבוכרים סידרו גם חופה יהודית כדת משה וישראל לפני הטקס

²² בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 116. לב לבייב, שסבו זבולון הוגלה לסיביר, סיפר בריאיון לביטאון חב"ד באינטרנט על לימודיו בטשקנט בתנאי מחתרת בתקופה הקומוניסטית. שבת אחת נעדר מלימודיו בבית הספר הכללי. המורה עצמה באה לביתו כדי לעמוד על סיבת היעדרו מהלימודים ומצאה אותו שוכב במיטה. 'כאחד שלא חש בטוב לא הספקת להסיר את נעליך', נזפה בו המורה.

²³ לשכת הקשר-נתיב ובעקבותיה הסוכנות היהודית הקימו מרכזי לימוד של הלשון העברית ואלפי יהודים, נוער ומבוגרים, למדו עברית ולקחו חלק בפעילויות תרבות מגוונות במחזור השנה, שהכשירו את היהודים לקראת עלייתם ארצה. במימונו של לב לבייב פועלת כיום רשת 'אור אבנר' לחינוך יהודי ברחבי מרכז אסיה ובערים אחרות של ברית המועצות לשעבר.

²⁴ ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 99.

האזרחי או אחריו²⁵. בן-צבי הביא עדויות מאמצע שנות ה-30 של עולים, שדיווחו לו כי כל הנישואים הם אזרחיים, אולם לאחר מכן מקדשים אישה בבית כדת משה וישראל. אמר לו האינפורמנט שאפילו כמה קומוניסטים נוהגים כך, תחת לחץ משפחותיהם.

בביקורי הראשון בשנת 1992 בקהילת קרמינה-נבואי²⁶, שישבה אז על המזוודות בדרכה לעלייה או להגירה. הייתי אורח כבוד בחתונה שנערכה שם להפתעתי בליל שבת. קומיסרית ממוצא אוזבקי חיתנה את הזוג בנישואים אזרחיים במעמד כ-300 מוזמנים יהודים ולא יהודים עם תזמורת רעשנית. באירוע נכחו ראש הקהילה גבריאל זבורוב והשוטט ציון קוקוב. כשהבעתי בפניהם את הפתעתי שאין עורכים חופה יהודית כהלכתה, לחש לי השוטט כי ערב קודם כבר ערכו בחשאי, במעמד מניין מקורבים, חופה כדת משה וישראל. בשבת בבוקר שלמחרת בבית הכנסת נכחו כ-50 מתפללים. החזן סלסל מנגינות בוכריות עתיקות יומין וקרא בתורה בשיבושים ובהשמטות. ניכר היה שאינו מבין את הכתוב. באותו זמן הסתובבו בחצר בית הכנסת צעירי העדה כשהם עטופים בטלית ועישנו מבלי שמישהו העיר להם על כך. הגבאי רשם בפנקס שבידו בעיצומו של יום שבת את גודל התרומות. שאלתי אותו איך אוכל לתרום ביום שבת. הוא הרגיע אותי ואמר: 'בבית הכנסת אנחנו לא גובים בשבת אולם בחצר תוכל לשלם לי'. ברור היה לי כי הקהילה באותו זמן חסרה הנהגה דתית קפדנית.

לפני גל ההגירות גרו כאן כ-3,000 יהודים בוכרים. בשנת 1992 נותרו בה כ-300 נפש (89 בתי אב). לפי עדותו של היסטוריון הקהילה אשר טוקוב (1992) שסיפר כי עד לפני פחות מ-165 שנה קברו את מתיהם בבית העלמין היהודי ('סרי-ח'וק') בבוכרה ורק ברבע הראשון של המאה ה-19 הקימו בית עלמין מטופח משלהם²⁷.

²⁵ על מנהגי החתונה קודם המהפכה, ראה פוזיילוב 'יהדות בוכארה, עמ' 222-229.
²⁶ Karmana או Karmina נמצאת 268 ק"מ מזרחית לבוכרה על אם הדרך לסמרקנד. בצמוד לה הוקמה עיר המכרות נבואי (Navoi), הנקראת על שמו של המשורר הלאומי של אוזבקיסטן ניזאם אל-דין עלי-שר הראווי, המוכר בכינויו הספרותי אלישר נבואי (הראת שבאפגניסטן 1501-1441). בעיר נבואי מפעלים פטרוכימיים ואזורי מכרות, שבהם מפיקים זהב, אורניום, פחם מלט ונפט. באזור מגדלים כמיליון וחצי ראשי צאן מזן קרקול..

²⁷ סיפר לי אשר טוקוב, ההיסטוריון ונציג הסוכנות במקום, כי בימים 1-2 במאי 1918 נכבשה קרמינה על-ידי הצבא האדום. חילותיו של הגנרל פרונזה ערכו פוגרום ביהודי קרמינה. בתי היהודים הועלו באש ויהודים ברחו מקרמינה והתפזרו במקומות שונים. רק לאחר חצי שנה שבו אט אט לבתיהם ושיקמו את ההריסות. בשנת 1942 נסוג הגנרל אנדרס הפולני עם חילותיו לעבר ארץ ישראל. אחד החיילים היה מנחם בגין. בדרכם עברו בקרמינה. בגין שהיה רעב ללחם הידפק על חנותו של יצחק ברוכוב וביקש לחם בעברית. ברוכוב השיב לבגין הנפעם בעברית תנ"כית. בזמן שהייתם של החיילים הפולנים הם נתקבלו במאור פנים על ידי הקהילה. לימים יהודי קרמינה לא שכחו את ביקורו של מנחם בגין והיו גאים בהישגיו כמפקד האצ"ל, כראש תנועת החרות וכראש ממשלת ישראל. סופר לי כי לאחר מותו אמרה הקהילה 'קדיש' במשך כל

ברית מילה ושחיטה כשרה

בארכיון משרד הפנים בסמרקנד מצויים שני כרכים של מרשם התושבים היהודים מן הרבע האחרון של המאה ה-19 ושל ראשית המאה ה-20 (החל משנת תרל"ז – 1877) ובהם רשימת הנימולים היהודים בסמרקנד הרשומים בלשון העברית באותיות רש"י מזרחיות ובהם שם הרך הנולד, שם אביו, שם משפחתו ותאריך הולדתו העברי. בכרך השני ניכרת כבר השפעה רוסית ולצד התאריך העברי הוסיפו תאריך לועזי (1910) ותרגום הרישום לרוסית.

המהפכה הקומוניסטית גרמה לכך שיהודים רבים בברית המועצות לא מלו את ילדיהם. הבוכרים והקווקזים מלו את ילדיהם אך לא הקפידו על מילה ביום השמיני. מוהלים נודדים עברו ממקום למקום ומלו ביום אחד כמה ילדים. בשנת 1992 הייתי עד לברית מילה בשעת בוקר מוקדמת כדי לקיים 'וישכם אברהם בבוקר'. עשרות יהודים התכנסו בבית הכנסת העתיק בבוכרה. הופתעתי לגלות מוהל שהכרתיו בדושנבה אלא ששם הוא היה שוחט עופות. הוא ברח מדושנבה בימי הקרבות והתחזה למוהל בבוכרה. לתדהמתי הוא מל את הילד בתער גלבים חלוד ובמגן עשוי קרטון במקום מגן כסף. התינוק היה בן שלושה-ארבעה חודשים לפחות. הוא הולבש בגדי מלכות ששזורים בהם חוטי זהב. המוהל ניסה לחתוך בתער הקהה את העורלה. התינוק פרץ בזעקות אימה. נדהמתי לנוכח אדישותו של הקהל למראה הדם הרב שניתז ולשמע בכיו הנואש של התינוק. כשעף ממקומו מגן הפין, העשוי קרטון, המוהל נזף קשות בסנדק. הובהר לי כי הקהל רגיל למחזות מעין אלה. עוד הוסבר לי כי מלים את הילד בהיותו בן כמה חודשים וזאת משום שהוא חייב להיות חזק דיו כדי שלא ישלם בחייו כפי שקרה בעבר. בביקורי הראשון בארץ רכשתי ערכה משוכללת של חלף, אבן משחזת, מגן פין עשוי כסף וערכת חיטוי. הענקתי אותה לרבה של סמרקנד ר' עמנואל שמענוב, שהיה מוהל מיומן, כדי שיכשיר מוהל ראוי ליהודי העיר בוכרה ויעניק לו את ערכת המילה²⁸.

בשנת 1993 פגשתי את הרב אברך קטנוב, ששימש שוחט, מוהל וחזן לקהילות בעמק פרגנה. עברתי איתו בכל הקהילות בעמק. הוא התחנן שאשלח לו חלף לשחיטה וזוג תפילין במקום אלה שאבדו לו. הוא למד בישיבה במוסקבה ולאחר מכן בקוואיסי שבגיאורגיה. במשך שמונה חודשים למד הלכות שחיטה ומילה וקיבל הסמכה. כשהצטברו נימולים באחת הקהילות הוא נסע לשם ומל כמה ילדים בבת אחת ללא קשר לגילם. לדבריו, האשכנזים לרוב אינם מלים את ילדיהם ואלה שמלים עושים זאת באמצעות כירורג. לפי דרישה הוא הגיע ושחט עופות, צאן ובקר. הוא קבל בפניי כי רק 15% מן היהודים בקוקנד (1993)

שנת האבל (ראה 'אוק יול' – דרך לבנה – מסע במרכז אסיה', הוצאת משרד הביטחון, עמ' 130-133. תל-אביב 1996).

²⁸ ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 106.

הקפידו על שחיטה כשרה. במרגלן, הידועה ביחסה החיובי לקיום מצוות, הקפידו כולם על שחיטה כשרה ובפרגנה רק 40% אכלו משחיטה כשרה.²⁹

בבוכרה פגשתי בשנת 1992 את הרב אמנון ח', שנראה שונה מכל רב שהכרתי עד אז. הוא שלט היטב בעברית. במשך שנתיים וחצי למד תורה אצל הרב קוברסקי מחב"ד ולאחר מכן למד אצל הרב שווייצר בבודפשט וקיבל הסמכה לרבנות.³⁰

בשאהר-י סבז מצאתי בשנת 1992 כי ראש הקהילה הוא לא רק פקיד בבנק מקומי אלא הוא גם מוהל, שוחט וחזן.³¹

למרות הסכנות שוחטים ומוהלים חרפו נפשם והכשירו דור המשך של שוחטים ומוהלים ואף נתנו בידם כתב הסמכה.³² לפנינו תעודת הסמכה מיום ו' באייר התשל"ג (8 במאי 1973) מהעיר קרמינה-נבואי. וזה נוסח התעודה:

זבחו זבחי צדק ובטחו אל ה' (תהלים ד, ו)

להגיד לשבטי ישורון³³ על התלמיד היקר משכיל ונבון וירא ה' מו' [מולא] / שלום בן האיש הישר מו' [מולא] יצחק תכופ שלמד אצלי דיני חמישה [חמש] הלכות / שחיטה ועסק אצלי במל[א] כת השחזת הסכין ושחט אצלי עופות והיה אומן / יד וגם ברצונו הטוב נתן תקיעת כף³⁴ לחזור על כל הלכות שו"ב [שחיטה ובדיקה] בעיון והבנה / בכדי שיהיו שגורים בפיו שלא ישכחם וגם שיתמיד בהשחזת הסכין אפילו / בימים שאינו עוסק בשחיטה וגם קבל על עצמו כיראת ה' על פניו להיות

²⁹ בן-צבי-מנדחי ישראל, עמ' 116, מביא עדות מפיו של עולה שהגיע ארצה בשנת 1933: הקומוניסטים בטשקנט לא היו בדרך כלל מלים את בניהם וידוע לי מקרה, לאחר שעברו את מועד המילה הזמין, לדרישת האישה, רופא מנתח למול את הילד. בשנת 1994 התבקשתי לשמש סנדק בברית מילה המוני שנערך בדירת מגורים בטשקנט, בחסות חב"ד. הנימולים היו ילדים, נערים ואף קשישים. המוהל היה ד"ר שקרוב, רופא שיניים בוכרי שעבר הכשרה. הכלים עברו חיטוי בסגנון הישן. המזרקים לא היו חד-פעמיים וגם שאר הכלים עברו חיטוי על-ידי הרתחה בלבד. הסדינים היו מוכתמים בדם. בתום המילה נזקקו הנימולים ל-20-15 תפרים. כדי להסתיר מפניהם את המראה הקשה הונח על פניהם של הנימולים 'ספר התניא' של מייסד החסידות חב"ד ר' שניאור זלמן מלאדי. וראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 139.

³⁰ הרב אמנון נתגלה גם כאמן טק-ואנדו, קרטה ומקצועות שונים של הגנה עצמית והוא בעל חגורה שחורה דאן 5. הוא הצטרף למלחמה במוסלמים בבוסניה יחד עם שכירי חרב הונגריים וקיבל משכורת של 2,500 דולר לחודש. ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 108-109.

³¹ ראה יהושע-דרך לבנה, עמ' 130.

³² בימי מלחמת האזרחים בדושנבה 1992-1993 נשמעו טענות קשות מפיו של יצחק דניאלוב במועצת 'חברים' כלפי רב הקהילה הרב אלעושה עבד אל-רחמנוב, שנטש את קהילתו עם פרוץ הקרבות מבלי להכשיר יורש שייתן גיטין, שיערוך בריתות וחופה. כמו כן אין שוחט וחזן ראויים.

³³ להודיע לקהילות ישראל באשר הן. ישורון – כינוי חיבה לעם ישראל.

³⁴ נתן תקיעת כף – שם כפו בכף יד אחר לאות התחייבות, הבטחה בנדר או שבועה לקיים את הדבר. על-פי משלי יז, יח: "אדם חסר-לב תקע כף"

מתון/ וזהיר ומדקדק במעשיו כדת מה לעשות³⁵ וגם יתנהג בכל המדות הראויות לשו"ב [שוחט ובודק]/ כשר והגון. יאכלו עניים וישבעו³⁶. י"ר [יהי רצון] שלא תצא דבר תקלה מתחת ידו וחפץ ה' בידו יצלח³⁷. והכל שריר ובריר וקים³⁸. בשלישי בשבת בששה לח' [חודש] אייר שנת חמשת אלפים שבע מאות/ שלושה ושלושים לבריאת העולם³⁹. למתא⁴⁰ כרמינה דמתקרי נוואיי⁴¹ חתמתי שמי בן-ציון בן מו' [מולא] משה איגלנוף שו"ב [שוחט ובודק] ס"ט [סימנא טבא-סימן טוב]

³⁵ על-פי מגילת אסתר א, טו: 'כדת מה לעשות במלכה ושת'.

³⁶ עפ"י תהלים כב, כז, כלומר: יראי ה' ייהנו מכל הטוב שייתן להם ה' (פירוש הרטום).

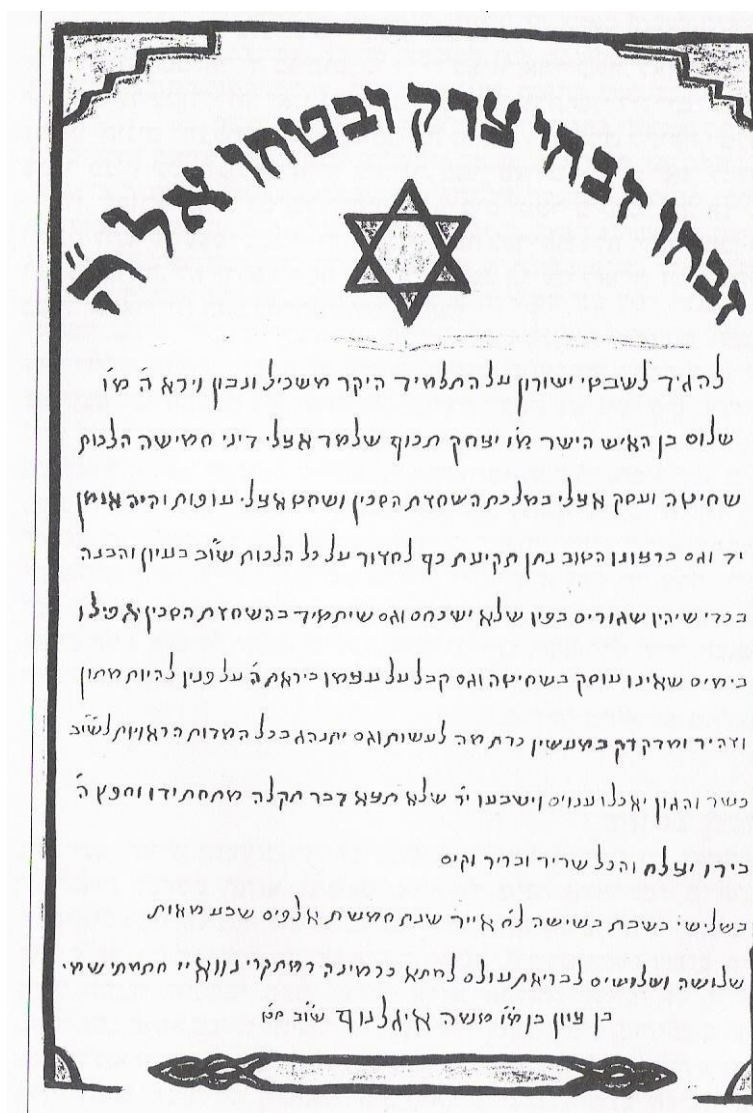
³⁷ עפ"י ישעיה נג, י'.

³⁸ לפי בבא בתרא קסא, א; ירושלמי גיטין ג, נ. נוסח זה מקובל בסימון של כתובות, ראה דוד דוידוביץ, הכתובה בעיטורים, תל-אביב, עמ' 68 כתובה מהמדין 1874, עמ' 72 אצפה 1890; עמ' 74 הראת 1813; עמ' 76 הראת (1899). כאן נאמר והכל שריר ובריר וציב וקיים

³⁹ ו' באייר התשל"ג – 8 במאי 1973.

⁴⁰ למתא – למקום (ארמית).

⁴¹ Karmina או Karmana נמצאת כ-120 ק"מ מזרחית לבוכרה על אם הדרך לסמרקנד. בצמוד לה הוקמה עיר המכרות נבואי (Navoi), הנקראת על שמו של המשורר הלאומי של אוזבקיסטן ניזאם אל-דין עלי-שר הראווי, המוכר בכינויו הספרותי עלי-שר נבואי (הראת אפגניסטן 1501-1441). בעיר נבואי מפעלים פטרוכימיים ואזורי מכרות. לפני גל ההגירות גרו כאן כ-3,000 יהודים בוכרים, בשנת 1992 נותרו בה כ-300 נפש (89 בתי אב). לפי עדותו בעל-פה של היסטוריון הקהילה אשר טוקוב (1992) עד לפני פחות מ-165 שנה קברו את מתייהם בבוכרה ורק ברבע הראשון של המאה ה-19 הקימו בית עלמין. בשנת 1992 השוחט היה ציון קוקוב וראש הקהילה גבריאל זבורוב.

לפנינו הסמכה לשחיטה שניתנה בשנת תשל"ג (1973) בקרמינה-נבואי. המסמך הוא השוחט בן-ציון בן מו' משה איגלנוף ומקבל הסמיכות הוא שלום בן יצחק תכופ. נוסח ההסמכה הוא ברוח ההלכה, אך אינו מחמיר כפי שנהג להחמיר, לפני התקופה הקומוניסטית, רבה הראשי של בוכרה עם השוחטים שהיה עליהם ללמוד לא פחות משלוש שנים דיני שחיטה "ולימדתי אותו הלכות שחיטה וטריפות מראש ועד סוף, עד שמצאתיו בקי ויודע הלכותיהן בעל פה". ההסמכה הייתה על תנאי והשוחט נדרש לחדש את הסמיכה מדי שלוש שנים. הסמיכה בוטלה כאשר נהג השוחט שלא כהלכה⁴². כתב ההסמכה הוא מיום ו' באייר תשל"ג (8 במאי 1973) כתוב על נייר קרטון בכתב עברי מזרחי. התעודה אפשרה למקבלה לשחוט אך ורק עופות ולא צאן ובקר. ייתכן שהכותב השתמש בנוסח מקובל של כתב ההסמכה. מן התעודה אנו למדים כי הכותב שולט בעברית מקראית והטקסט מלווה מובאות מן המקרא וציטוט אחד מן התלמוד.

⁴² רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' קב. כתב ההסמכה מאוסף בן-ציון יהושע.

גיטין והתרת עגונות

הדאגה לנשים עגונות שבעליהן נטשו אותן ללא גט והותירו אותן ללא מפרנס לצד הסכנה שאשת איש תינשא לאחר מבלי שיש לה גט כהלכה ויבואו לעולם ילדים עם חשש ממזרות, הביאו את ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף), רבה הראשי של יהדות בוכרה בימי הכיבוש הסובייטי של בוכרה), להקדיש את עיקר חייו למתן גיטין ולהתרת עגונות⁴³. עשר שנים (1920-1930) פעל תחת משטר רודני ואנטי דתי. שני אחיו – פינחס ורחמים הוצאו להורג במסגרת ה'טיהורים', שערכו הקומוניסטים לאנשי הדת והוא הושלך לבור כלא למשך שנה⁴⁴. הרב כהן-רבין עמד בצומת דרכים היסטורי בין אבותיו הרבנים, שהגדילו תורה והאדירו אותה, לבין המתקפה הקומוניסטית על קדושי האומה. הוא גילה אומץ לב נדיר ומנהיגות מול השלטונות העוינים ומול הקהל שנתקף חרדה מאימת ה'יהודים מטעם', שהלשינו על אחיהם והביאו להגלייתם או להריגתם של חפים מפשע. בקיאותו בענייני גיטין והתרת עגונות נודעה מעבר לקהילות בוכרה. בוכרה הייתה, בראשותו, לבית הדין לענייני גיטין לכל מרכז אסיה. לבית הדין שלו בבוכרה הגיעו מבקשי גיטין מכל המרחב

ובניהם: *אוזבקיסטן* – בוכרה, סמרקנד, טשקנט, כ'טירג'י, קרמינה-נבואי, שאהר-י סבז, מרגילאן, נמנגן, אנדיג'ן, כיתאב; *טורקמניסטן* – צ'אהר-ג'ו, מרוו (מארי); *טג'יקיסטן* – דושמבה, ח'וג'נד, פנג'שנבה (כיום פנג'יקנט); *קזחסטן* – צ'ימקנט; *אפגניסטן* – הראת, באלח', קורגאן, מאזאר-י שאריף, יולתאן, אנדל'ו; *איראן* – משהד; *קווקז*.

כבר בשנת 1925 נדרש הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף להפסיק את פעילותו הדתית. משלא נענה הושלך לכלא למשך שנה וכשנשקפה סכנה לחייו נמלט בשנת 1930 מבוכרה לאפגניסטן⁴⁵. הוא המשיך במפעל הגיטין והתרת העגונות

⁴³ ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף) [בוכרה תרל"ב (1872) - ירושלים תש"ה (1944)], בנו של ר' יצחק חיים ונכדו של ר' פנחס 'הגדול', שניהם כיהנו בקודש כרבניה הראשיים של יהדות בוכרה. כהונת הרבנות עברה גם לנכד הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף. ראש השושלת היה ר' יצחק הכהן שוחט, שהגיע מבגדאד לבוכרה למטרות מסחר והתיישב בה. לאחר פטירת אביו ר' יצחק חיים, שכיהן בקודש שלושים שנה, עלה על כס הרבנות בנו ר' חזקיה בהיותו בן 24 שנים בלבד. בשל גילו הצעיר קמו מתנגדים למינויו כרב ראשי, אך הנהגתו ביד רמה הקנתה לו עד מהרה תמיכה כללית. ר' חזקיה גדל בבית רבני, שבו התאכסנו לעתים מזומנות שד"רים שגם מפיחם למד תורה. הוא שאב ממקורות ראשונים בספרייה התורנית העניפה שהייתה בבית אביו. למרות גילו הצעיר קיים התכתבות תורנית עם ר' חזקיה מדיני, שישב אז בחצי האי קרים. שאלה ששאל מוזכרת בספר 'שדי חמ"ד'. בשנת 1930 ברח מאוזבקיסטן וגנב את הגבול לאפגניסטן. כעבור חודשים אחדים נתקבל אישור-מעבר, שאיפשר לו להגיע לעיר משהד באיראן, שם המתין שלוש שנים עד לקבלת סרטיפיקט שאיפשר את עלייתו לארץ. בחודש ניסן התרצ"ה (1935) הרב ומשפחתו נחתו בשכונת הבוכרים בירושלים. מכאן ואילך טיפל בגיטין ובהתרת עגונות ושקע בלימודי קבלה בישיבת המקובלים 'רחובות הנהר' עם המקובל ר' יעקב מונסה. רבה האחרון של בוכרה הלך לעולמו, לאחר ששירת ארבעים שנה כרב ראשי, ראש אבות בתי דין ומורה צדק, ונקבר בהר הזיתים בירושלים ביום ט' בטבת תש"ה (25.12.1944).

⁴⁴ ראה פוזיילוב-מבוכארה לירושלים, עמ' 46-62; רבין-זרח כוכב מיעקב.

⁴⁵ על מפעליו של הרב, ראה: רבין-זרח כוכב מיעקב.

במסלול בריחתו בדרכו לארץ – בהראת שבאפגניסטן⁴⁶ ואחר כך במשהד ובטהראן שבאיראן⁴⁷.

בביקורי בשנת 1992 בבוכרה הקיפה אותי קבוצת נשים עגונות, שבני הזוג שלהן נטשו אותן ללא גט, בדרישה שנקים בית דין שיסדיר להן גט וישחרר אותן מעגיונות. הן סיפרו כי שנה קודם לכן ביקר במקום הרב אשר ארנטריו וחבריו, שהקימו בית-דין ארעי למתן גיטין, ומאז אין להן תקווה. בריחתם של רבים מאלה שנטשו את ברית המועצות בשנות ה-30 בעקבות הנא"פ או שנטשו את ברית המועצות עם פתיחת השערים בשנות ה-70 הותירו אחריהם הורים, אחים ואחיות, נשים וילדים וכן רכוש. חלק מהם נשאו בארץ נשים חדשות והקימו משפחות בעוד נשיהם וילדיהם חיים מעבר למסך הברזל. הילדים שנולדו מהזיווג החדש בארץ לא תמיד ידעו כי יש להם אחים ואחיות מאם אחרת. הגילוי היה מפתיע ומרגש.

ההלוויה וה'שיבה' – יארצייט – יום זיכרון לנפטרים

כשהלך לעולמו מנהיג הקהילה בטשקנט יצחק שמעונוב, הוזמנתי לשאת דברים בהלוויה ההמונית שנערכה לכבודו. הנפטר הונח בארון מתכת שכוסה בפרוכת קטיפה הדורה ומעליה הונחה תמונתו של הנפטר. הנואמים שליוו את מסע ההלוויה לא אמרו אפילו פסוק יהודי אחד אלא הסתפקו בציטטות מכתבי המשורר הרוסי פושקין והמשורר הפרסי סעדי. המקוננות הזקנות קוננו בקולות גבוהים ויפים וסיפרו על מפעלותיו של הנפטר. נשאתי דברי הספד על איש יקר ורב פעלים. ציפיתי לאשכבה ולקדיש אך אלה לא באו. הגענו לבית ההלוויות בבית הקברות המפואר של טשקנט, הנראה כפנתיאון מרהיב. בחדר ההלוויות בבית העלמין התקיים הטקס הדתי המסורתי. הסתובבו מסביב לנפטר שבע פעמים⁴⁸, החזן אמר אשכבה ובניו קראו 'קדיש' מדף באותיות קיריליות. עד מהרה הוצבה על קברו מצבת שחם שחורה ועליה חרטו את דיוקנו של הנפטר כמעט בגודל טבעי.

בתום שנת האבל הוזמנתי לסעודת מצווה ('שיבה'), המלווה בקריאת קטעי 'זוהר' במנגינות קדומות ובאמירת אשכבה ו'קדיש' מטקסט מודפס באותיות קיריליות.

היהודי הבוכרי הקפיד מאוד על קיום ה'שיבה' – יארצייט – יום זיכרון לנפטרים שהלכו לעולמם אפילו לפני הרבה עשרות שנים. ב'מחלה' תמיד נמצאה 'חוולי'

⁴⁶ בזמן שהותו בהראת (תרצ"א-1931) באו אליו כמה נשים שבעליהן התאסלמו וסרבו לתת גט לנשיהם. במתק לשונו הצליח לשכנע אותם מומרים לתת גט ולשחרר את הנשים מעגיונות, שנמשכה שנים רבות (ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' ריג-ריד).

⁴⁷ ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' שכט-של.

⁴⁸ על מנהגי אבלות בקרב יהודי בוכרה, לרבות מנהג ההקפות, שהוא מנהג המקובלים, ראה פוזיילוב-יהדות בוכארה, עמ' 232-235.

[חצר] שבה התקיימה 'ישיבה', שבה דיברו בשבחו של הנפטר, שוררו בעל-פה פרקי 'זוהר', במנגינות עתיקות יומין, אכלו כיד המלך אוכל מסורתי והרימו כוסיות ערק לנשמת הנפטר⁴⁹. 'הישיבה' הייתה הדבק המלכד של בני המשפחה ושל הקהילה, גם בימי המשטר הקומוניסטי.

הצום שעליו הקפידו כל בני הקהילה היה צום תשעה באב, שאז התכנסו בהמוניהם בבתי העלמין הבוכרים וקיימו בהם טקס מרכזי לציון הבנים שנפלו בשדות הקרב באירופה במלחמה בנאצים ולא נודע מקום קבורתם. רק אז ניקו את קברי הוריהם, הניחו זרי פרחים והתאבלו על הנפטרים. בהרבה מן המצבות בבתי העלמין הבוכריים ניצבת תמונת הבן שנפל בחזיתות אירופה לצד תמונת ההורים שהלכו לעולמם בשברון לב⁵⁰.

מקורות:

בן-דוד-יזמים כלכליים – בנימין בן-דוד, *יזמים כלכליים בקרב יהודי בוכארה – זכרונות נתן דוידוף*, בני ברק 1997. עמ' 174.

בן-דוד-יהודי בוכארה בתאשכנת – בנימין בן-דוד, פעמים (79), אביב תשנ"ט (1999), עמ' 169-177.

בן-צבי-נדחי ישראל – י' בן-צבי, *נדחי ישראל*, מהדורה שלישית, תל-אביב תשכ"ג.

הראל-נחלת יעקב – מנשה הראל (בבאיוף), *נחלת יעקב*, תל-אביב תשמ"ג
גור-גורביץ' – Baruch Gur-Gurevitz, *After Gorbachev (History in the Making: Its Effects on the Jews in the former Soviet Union)* (1989-1994), Jerusalem 1995. 186 pp.+ Plates.

זנד-תרבות יהדות בוכארה – מ' זנד, 'תרבות יהודי בוכארה בתקופה הסובייטית', *יהדות בוכארה*, תשל"ד (1973), עמ' 41-46.

⁴⁹ בכל 'ישיבה' הוגשו כד ואגן העשויים נחושת ('תשתכ') לנטילת ידיים, פתחו בברכת 'נותן' והוגשו המאכלים המיוחדים ליהודי בוכרה: 'מֶה־בְּרִי' [דגים מטוגנים במי שום], 'צ'לפֶק' [רקיק מטוגן וטבול במי שום ופטרוסיליה], 'יֶכְנִי' [פרוסות בשר קר], 'בוג'ון סיר' [חציל קלוי בשום כתוש], 'סמבוסה' [כיסוני בשר מטוגנים ובהם בצל או דלעת] ופֶלּוּב [אורז שבושל באליית כבשים עם גזר צהוב, כישמיש, פיסות בשר ו'זירה' [תבלין] וקינוח ב'לוֹשְׁקִילִיק' קונניות מטוגנות שפוזרה עליהן אבקת סוכר וכמובן 'צ'אהי קֶבוּט' [תה ירוק ששבו ומזגו לספלים]. לאורך כל הערב מרימים כוסיות ארק לנשמת הנפטר.

⁵⁰ יום 9 במאי הוא יום הניצחון הכללי בברית המועצות לשעבר שבו העלו על נס את גבורתם של מיליוני הנופלים בסטלינגרד, לנינגרד, אוקראינה, פולין ועד לברלין הגיעו. אלפי בנים נפלו. רבים שימשו קצינים וזכו לאותות כבוד של גיבורים. בטקסי 9 במאי קוראים שירה פרסית ופושקין ונושאים נאומים על הבנים האמיצים. בוריס יצחקוב, מלוחמי מלחמת העולם השנייה, פירסם בשנת 1991 בדושנבה את ספרו 'דאלירון', שבו תיאר את עלילות הגבורה של כמה מבניה של דושנבה: המאיר מיכאל אבדורחמנוב, אוריאל אברהמוב, אמנון בנגייב, גבריאל דוניאלוב, רפואל דוניאלוב, שומיאל כוהנוב, זאב מיכאלוב, חנניו פוזאילוב, מיכאילי תוצ'יק. ראה יהושע-אוק יול, עמ' 23.

זנד-בוכרה - מיכאל זנד, 'בוכרה', התפוצה: מזרח אירופה, בעריכת יעקב צור, ירושלים 1976, עמ' 143-156.

יהושע-אוק יול - ב"צ יהושע, אוק יול - דרך לבנה - מסע במרכז אסיה, תל-אביב 1996.

יהושע-מנדחי ישראל - בן-ציון יהושע-רז, מנדחי ישראל באפגאניסטאן לאנוסי משהד באיראן, ירושלים תשנ"ב-1992, יד+579 עמ' לוחות.

פוזיילוב-יהדות בוכארה - גיורא פוזיילוב, יהדות בוכארה - גדוליה ומנהיגיה, ירושלים התשנ"ג. 248 עמ'.

פוזיילוב-מבוכארה לירושלים - גיורא פוזיילוב, מבוכארה לירושלים (עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכארה בארץ ישראל תרכ"ח-תש"ח (1868-1948), ירושלים התשנ"ה. 436+XI עמ'.

צור-התפוצה - התפוצה: - מזרח אירופה, בעריכת יעקב צור, ירושלים 1976, עמ' 143-156.

קגנוביץ-טאג'יר - אלברט קגנוביץ, 'שלמה טאג'יר - רב ראשי ליהודי בוכארה בתורכסטאן', פעמים (79), אביב תשנ"ט (1999), עמ' 41-55.

רבין-זרח כוכב מיעקב - הרב יהודה הכהן רבין, זרח כוכב מיעקב כמוהר"ר חזקיה הכהן

רבין זצוק"ל - תולדותיהם והליכותיהם בקודש של רבני בוכארה, ירושלים התשמ"ט, שבב עמ'.